

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 2 (2023)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/EIWC1999>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/LWLO3479>

***Б. К. Олжабаев¹, А. Ш. Пангереев²**

^{1,2}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

*e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru

ТОПОНИМДІК АҢЫЗДАРДАҒЫ «ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІ

Қазіргі уақытта Қазақстанның алдында еліміздің тарихи өткенінен бастау алатын геосаяси, экономикалық, демографиялық, мәдени-патриоттық сипаттағы өзекті мәселелер тұр. Осы проблемаларды шешу үшін ғылыми негіздерге сүйену қажет. Әсіресе гуманитарлық сала бойынша этникалық, патриоттық сипаттағы географиялық атаулар – топонимдерді зерттеу маңызды, өйткені бұл қазақ халқының тарихи жады. Мақалада қазақ халқының топонимдік аңыздары қарастырылып, жер-су атауларының өскелең ұрпақ бойына отансүйгіштік қасиет дарытып, туған жерге деген сүйіспеншілікпен байланысы сараланды. Нәтижесінде қазіргі патриотизм аясындағы этнопсихологиялық жайыттарға негізделген «Туған жер» концептісі зерттелді.

Топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісінің әр аңыздан менмұндалап тұруы қазақ халқының жаугершілік заманда өмір сүрген қайсар, батыр халық екендігінің анық айғағы. Туған жері үшін жанын пидә етуге әзір қаншама ер-азаматтардың, батырлардың ерлігіне куә болған табиғат, батырларымен абыройлы болған халық сол мекенге болып өткен оқиғаға сай атау берген. Кең байтақ қазақ жерінің әрбір тасына дейін, өзен-көліне дейін атаусыз емес. Әрқайсысының өзіне тән немесе сол жерде орын алған оқиғаға байланысты қойылған атаулары бар. Ұзақ жылдар бойы басына қара бұлт төніп, өзгелердің қиын қыспағын басынан өткерген момын халқымыздың мәселе туған жердің тағдырына келіп тірелгенде намысқа салып, атойлап, буырқанған қара күшке ие болатындығын тарихтан көріп отырмыз. Батырлардың қаһармандығы тарих беттерінде – аңыздарда қалды. Отан үшін отқа түскен ерлердің қайсарлығы жер-су атауларында қалды. Қазақ жерінің әр шартарабы кезінде болып өткен орасан

оқиғалардың, сол оқиға ішінде өткен ерлердің, сол ерлерін дәріптеген дана халықтың тағдырын тасқа жазған сынадай анық бейнелеп тұр.

Кілттік сөздер: фольклор, аңыз, топонимдік аңыздар, тау, әсер, өзен, туған жер, концепт, ұлы тұлғалар.

Кіріспе

Фольклорлық шығармалар қазақ халқының рухани дамуының жоғары деңгейін көрсетеді. Қазіргі уақытта бұл еңбектер толық зерттеліп, ғылыми тұрғыдан қамтылды деп айта алмаймыз.

Фольклор – адамдарды біріктіретін мәдени, біртұтас жүйе ғана емес, сонымен бірге бүкіл ұлттың дүниетанымын бейнелейтін этнофилософиялық құбылыс [1, 795].

Фольклорлық жанрлардың ішінде аңыз жанры көп қырлы. С. Қасқабасов бұл жанрды тарихи аңыз және топонимикалық аңыз деп екіге бөліп көрсеткен. Ғалым мұндай саралаудың шарттылығын, оның тек тақырыптық принципке негізделгенін айта келіп: «Топонимикалық аңыздарда да тарихи негіздер, деректер кездеседі. Ал тарихиларында топонимикалық мотивтер кездеседі. Бұған аңыз жанрындағы шығарма ғана ұшырамайды. Сондықтан «топонимикалық аңыз» атауы шартты, оған белгілі елді мекенге байланысты шығармалар кіруі мүмкін», – дейді [2, 125].

Топонимикалық аңыз, ең алдымен, «Неге бұлай аталған?» деген сұраққа жауап іздейді. Аңыз – әу бастағы бастапқы мәнін жоймаған құнды мұра. Аңыз – халықтық және тарихи проза түрінде көрінетін тарихи мазмұндағы шығармалар. Бұл шығармалар ауыздан-ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен.

Аңыздарда халықтың шығу тегі, тұрмысы туралы мәліметтер берілген. Сол себептен де аңыздар ру мен этникалық топтардың шығу тегі туралы ақпаратты тасымалдау үшін пайдаланылды.

Кейбір аңыздар елді мекендердің жаңа атауларын түсіндіруге бағытталған. Кез келген халық өздерінің орналасқан жеріне атау бергенде, қандай да бір оқиғамен байланыстырады. Осылайша олар өздерінің мекендеріне, тау-тасына, өзен-көліне атау беріп жатқанда кейінгі заманға мұра болар құнды топонимикалық аңыз-әңгімелер жасап жатқанын аңғармаған да болуы керек.

Өткен өмірдің көптеген тарихи процестерін айғақтайтын қазақ аңыздары халықтың рухани мұрасының құрамдас бөлігіне айналды. Кең байтақ сар даланың өзен-көлдерінің, тауларының атауларын баяндайтын қазақтың көне аңыз-әңгімелері мен салт-дәстүрлері қашанда шалғайдағы ата-баба өмірінің айнадағы бейнесі болған.

Көбінесе аңыздар тарихта болған қандай да бір нақты оқиғаға негізделеді және бұл оқиға белгілі бір аймаққа, тауға, тау асуына, өзенге немесе көлге

байланысты болады, олар бүгінгі күнге дейін бар. Мысалы, халық арасында Қазығұрт тауы туралы мынадай аңыз бар: «Бұл аймақ «Қазығұрт тауы» деп аталады, өйткені мыңдаған жылдар бұрын Нұх пайғамбардың кемесі Топан судан кейін осы жерге келіп қонды». Дәл осындай аңыздар топонимикалық болып табылады, яғни берілген географиялық объектінің неге мұндай атау алғанын түсіндіреді.

Кейде мифті аңыздан, аңызды тарихи дәстүрден ажырату қиын. Географиялық атаулардың шығу тегін баяндайтын аңыздар, әсіресе топонимдік аңыздар қазақ ауыз әдебиетінің ерекше жанры.

Сонымен, біздің жұмысымыздың мақсаты – топонимдік аңыздарды саралап, сол аңыздардың пайда болуына түрткі болған қазақ халқы ерекше кие тұтып, қастерлеген қасиетті «Туған жер» концептісін анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер алға қойылды:

- Осы мәселе бойынша ғалымдардың зерттеу еңбектерін қарастыру;
- Аңыз жанрына сипаттама беріп, оның классификациясын талдау;
- Топонимдік аңыздардың ерекшелігін көрсету;
- Топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісін анықтау.

Материалдар мен әдістер

Топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісі атты ғылыми зерттеу жұмысын қарастыру барысында тақырыпқа арқау болатын ғылыми еңбектерге, қазақ ауыз әдебиетінің фольклор мұраларына, оның ішінде аңыз-эпсаналарға жүгіндік. Олардың ішінде отандық ғалымдар мен шетелдік ғалымдардың аталмыш тақырыпқа арналған ғылыми монографиялары мен зерттеу еңбектері, мақалалары бар.

Тақырыпты зерттеу барысында ғылыми зерттеу әдістерінің теориялық және эмпирикалық әдістерін қолдандық. Тақырыпқа сай материалдарды, ғылыми еңбектерді эмпирикалық әдістің жинақтау, зерттеу, бақылау тәсілдері арқылы талдасақ, теориялық әдістің анализ, синтез, салыстыру тәсілдері арқылы ғылыми еңбектерді бір-бірімен салыстырып, ұқсас бөліктерін бір арнаға тоғыстырдық.

Біз қызықты, тамаша уақытта өмір сүріп жатырмыз. Өйткені бүгінде ежелгі адамдардың таңғажайып құпияларының кейбір тұсы бізге қолжетімді. Олардың ішінде ғарыш, оның эволюциясы, жер планетасының даму тарихы, адам туралы, географиялық объектілердің пайда болуы туралы ежелгі мәліметтердің тереңдігі мен дәлдігі біздің заманымыздың ғалымдарын да таңғалдырады.

Антикалық дәуірде адам ойлап тапқанның бәрі үш жанрға оңай сәйкес келеді: мифтер, аңыздар және ертегілер. Бұл жанрлардың көптеген ұқсастықтары бар, сондай-ақ көптеген жағынан ерекшеленеді. Ертегілерде қиял өте көп: жануарлар адам тілінде сөйлейді, түрлі ғажайыптар болады,

батырлар тек жау әскерімен ғана емес, сонымен қатар айдаһарлармен, рухтар және халық қиялынан туындаған басқа да құбыжықтармен шайқасады. Ертегілерден айырмашылығы – мифтер бізге ежелгі адамдардың әлемді бейнелеуін ашады. Ал аңыздар (лат. *legenda* «күнделікті қызметке арналған литургиялық үзінділер жинағы») – ертегіден тыс прозалық фольклордың бір түрі; қандай да бір тарихи оқиға туралы поэтикалық дәстүр. Бейнелі мағынада өткендегі тамаша, таңғаларлық оқиғаларды білдіреді. Әдетте, онда қосымша діни немесе әлеуметтік пафос бар [3, 12]. Осы тұста ғалымдардың топонимикалық аңыздарға қатысты жазылған еңбектері жан-жақты қарастырылды.

Аңыздардың классификациясы да ғылыми еңбектерге сүйене отырып сараланды. Топонимдік аңыздардың басым көпшілігінде қазақ халқының туған жерге деген ыстық ықыласы мен ұлы махаббаты бейнеленіп, жер-су, мекен атауына жекелеген батырлар мен ұлы тұлғалардың есімдері немесе олардың ерлік істері негіз болғанын түрлі материалдарды талдау арқылы қолжеткіздік.

Нәтижелер және талқылау

Қазақтың аңыз-әпсанаға негізделген шығармалары танымдық жағынан да, эстетикалық жағынан да қызығушылық тудырады. Олардың шындықпен байланысы тарихшылық пен идеологиялық бағыттылықтан көрінеді.

Қазақ аңыздарының идеялық қабаты мифологиялық сипаттағы сюжеттер арқылы берілген: космогониялық, этиологиялық және топонимикалық [4, 11].

Космогониялық аңыздардың негізін аспан денелері туралы әңгімелер құрайды. Олар жердегі жануарлармен және адамдармен байланысы туралы өте ежелгі мифологиялық идеялардың ерекшеліктерін сақтап қалды. Мәселен, аңыздарға сәйкес, Үлкен аю шоқжұлдызы ұлы патшаны көріп, үркігеннен таудың басына секіріп, көк аспанға бірақ жеткен жеті сұлу қыз негізінде қалыптасқан делінеді.

Этиологиялық аңыздар – табиғаттың тірі ағзаларының шығу тегіне байланысты пайда болған. Өсімдіктердің, жануарлардың, құстардың шығу тегі туралы аз. Мифологиялық мазмұны бойынша қазақ халқының этиологиялық аңызы көптеген халықтардың әпсаналарымен үндес.

Топонимдік аңыз – ең алдымен халық санасында орын тепкен белгілі бір жер-судың, өзен-көлдің, тау-тастың неліктен бұлай аталғанына, ол жерлерде қандай оқиғалар болып өткендігіне жауап іздеуден бастау [5, 152].

Халықтық ертегіден тыс прозада топонимикалық аңыздар елеулі орын алады. Топонимикалық аңыздарда да, космогониялық аңыздарда да табиғат поэтикалық жанданған. Өзендер сөйлейді, айтысады, ашуланады, қызғанады, жылайды («Сырдария мен Әмудария» туралы аңыз, «Биші қайыңдар» аңызы).

Қазақ аңыздарында таулардың, өзендердің, қалалардың шығу тегі көбінесе қазақ халқының шығармашылығымен («Домбыра» туралы аңыз, «Шешенқара»), махаббат хикаяларымен («Жұмбақтастың сырлы жартасы», «Іле мен Қаратал») байланысты. Сонымен қатар жаугершілік замандағы қазақ батырларының туған жерді қорғау жолындағы көзсіз ерліктерін баяндайтын аңыздар да көп.

Қазақ халқының тарихы мен фольклоры қашан да Қазақстан жерін мекендеген басқа халықтардың тарихымен, ауызша өнерімен тығыз байланыста дамып келеді. Олай болса, аңыз-әңгімелер мен басқа да ауызша әңгімелер, дәстүрлі және қазіргі заманғы халық өмірімен, оның тарихымен, наным-сенімдерімен, дүниетанымымен байланысты. Олар халықтың тарихи дамуының және оның қоғамдық санасының әртүрлі кезеңдерін бейнелейді.

Қазақ халқының дүниетанымында ерекше орын алатын қастерлі ұғым – туған жер ұғымы болса, сол ардақты туған жер, киелі атамекен, қастерлі атақоныс үшін болған түрлі тарихи күрестердің бел ортасында жүріп, жер мен ел азаттығын қара басының қамынан биік қойған небір ержүрек бабаларымыздың жауынгерлік келбеті, биік рухы, көзсіз ерлігі табиғатымыздың түрлі жерлеріне телініп, атауына айналып отыр. Батырын дәріптеп, ерін қастерлеген қазақ халқы ел үшін туған батыр ұлдарымен мақтанып, олардың қаһармандығын дәріптеу мақсатында түрлі аңыздар таратып отырған. Сол аңыздардың бір бөлігі ауыздан-ауызға таралып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, бүгінгі күні бізге жетіп отыр.

Туған жер, ел, мекен аттарына байланысты айтылатын топонимдік аңыздардың үлкен танымдық мәні бар. Топонимдік аңыздар тек жер атауының себептерін түсіндіріп қана қоймайды, олар жартылай тарихилік мәнге ие, яғни белгілі бір тарихи оқиғаны баяндауы арқылы сол өңірдің тарихын білдіреді. Оның тағылымдық, тәрбиелік мәні де зор.

Топонимикалық аңыздардың пайда болып, қалыптасуына әр елдің өзінің шағын Отанына деген сүйіспеншілік сезімі, жер-су, өзен атауының сол немесе басқа атауларының себебін білуге деген ұмтылыс әсер ететіні анық. Бұл атауларда әрқашан танымдық мән бар. Осылайша, жергілікті халық атап өткен табиғат құбылыстарының ерекшеліктері, кез келген тарихи оқиғалардың себептері мен алғышарттары туралы мәліметтерді, халықтың қоғамдық өмірі туралы деректерді сол халықтың өмір сүріп, жасап кеткен жер атауларынан аламыз. Сондықтан да жер-су атауының этимологиясын баяндайтын аңыз-әңгімелер бүгінгі ұрпаққа бәз баяғы қалпында сақталып жеткен. Кез келген тарихи нысан атауының этимологиясын білуге деген ұмтылыс тарихи сәттерді суреттеуден басым болғанын айта кеткен жөн.

Сондықтан біз аңыздарды топонимикалық деп ойлауға бейімбіз. Жоғарыдағы сөздерді дәлелдеу үшін біз мәтін үзінділерін ұсынамыз. Қазақ

халқында Олжабай батыр туралы топонимдік аңыздар көптеп кездеседі. Олжабай батыр (1709–1783) Орта жүздің арғын тайпасынан шыққан. Абылай ханды жоңғар тұтқынынан босатуға атсалысқан, тарихи деректерде Хан Абылай оны «Ер Олжабай, Қу жарғақ» (жаудың атқан оғы тимегендіктен) деп атаса, Орта жүздің ханы Әбілмәмбет алтын сапты қылыш сыйға тартқан. Олжабай мен жиен інісі Жасыбай туралы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының жинаған аңызынан біршама деректер қалған.

Аңыз бойынша Олжабай мен Жасыбай Сарыарқа даласын, Баянауыл өңірін жоңғарлардан азат ету күресіне белсене араласқан. Қалмақтарға қарсы кезекті жорықтың бірінде екі батыр екі асу бойын күзетуге уағдаласады. Бұлардың жол тосып жатқанын қалмақтар да біліп, қапысын тауып, Орта жүздің арғын тайпасынан шыққан Жасыбай қолына тосыннан келіп тиіседі. Мыңға толмайтын жасақты бастаған Жасыбай батыр екі есе көп жау қолымен асқан ерлікпен соғысады. Бірақ оқыс тиген жау садағының оғынан қаза табады. Мұны естіген Олжабай әскерімен дереу жетіп, Шойынды көлінің басында қалмақтарды талқандайды. Сонда Олжабайдың сұсын көрген жолдасы Төртуыл Баймұрат батыр: «Енді сен дем ал мұнда саған қарсы келер ешкім қалған жоқ. Қалған-құтқаны болса, маған сауғаға бермейсің бе?» – деп, атының сулығынан ұстағанда, Олжабай: «Жасыбайдың бір бармағының да құны толған жоқ», – деген екен күрсініп. Кейін халық қапыда кеткен есіл ердің құрметіне Жасыбайдың жау күткен асуын Жасыбай асуы, Шойынкөлді Жасыбай көлі атап кетіпті [6]. Жасыбай батырдың бейігі сол асудың үстінде. Халық арасында батырдың ерлігін баяндайтын «Ер Жасыбай» жыры сақталған. Ал Олжабай батырдың қалмақтарды қойдай қамап қырған жері, бұл күнде «Қалмаққырған» деп аталады.

М. Ж. Көпейұлы аңызына сүйенген Ә. Х. Марғұлан зерттеуінде Олжабай батыр жасағы Баянауылға Әмірсананы іздеп келген бір топ қытай әскеріне соғыс ашып, тегісімен қырады. Қытай армиясынан бөлініп шыққан бір топ шүршіт әскерін қырған жер содан «шүршітқырған» деп аталады.

Олжабай батыр өмірінің соңында Ереймен тауында ауырып, көз жұмады. Мәшһүр-Жүсіп «Ереймен тауындағы Олжабай қаласы атанған қала сол Олжабайдың өлген жері» деген. Әзіреті күмбезге апарамыз деп сөрелеп қойған жері «Олжабай сөресі», «Олжабай қаласы» атанып қалады [6].

Еліміздің қай өңірінде де осы сипатта баяндалатын бір жағынан өткен тарихты тарқатып, танытатын, бір жағынан жер-судың қойылу сырын анықтайтын аңыздар көптеп саналады.

Сонымен қатар көптеген жер атаулары қазақ халқының жаугершілік замандағы жеңісін білдіреді. Мәселен, «Қалмаққырған» таулары, «Аңырақай» мекені, «Бұланты» өзені [7, 33].

«Қалмаққырылған» таулары – тарихи құнды нысан. Бұл нысан жер бедерімен де ерекше. Мұнда скифтер, сақтар, жоңғарлар, қазақтар өмір сүрген. Ортағасырлық қоныстардың іздері де бар. Қалмаққырылған таулары, бір жағынан, бүкіл Сарыарқаның тағдырын шешкен қазақ-жоңғар соғыстары дәуіріндегі ең маңызды шайқастың сахнасы, екінші жағынан, қазақ халқының бірегей тарихи жады. Бұл көптеген тарихи аңыздарға, ата-бабалардың бай материалдық және рухани мұраларына бай көрнекті табиғат ескерткіші.

Қалмаққырған, Аңырақай топонимдері қазақ халқының «Ақтабан шұбырынды», «Алқакөл сұлама» атты нәубет кезеңдегі басынан өткерген қиындықтарының соңы қуанышты жеңіспен аяқталғанын, қастерлі туған жердің тасына дейін қорғап қалған ержүрек ұлдардың батырлығын баяндап тұр. Бұл атауларды естігенде алдымен сол тарихи жағдай еске оралатыны, осы өлкелерде қалмаққа қырғын таптырған бабалардың туған жер, ел үшін жойқын ерліктері көз алдымызға келіп ерекше әсер береді.

Аңыздардағы негізгі ой өзегі мекеннің атын түсіндіру емес, яғни жердің, мекеннің не себепті солай аталуында емес. Негізгі идея – туған жерін, елін ақ найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғаған халықтың ерлігін, өрлігін көрсету.

Ертеде қасиетті туған жерге баса көктеп кіріп, аяулы атақоныс, киелі атамекенді басып алмақшы ниеттегі аяусыз жауларға қарсы ерлікпен шайқасқан ата-бабаларымыздың ерлігін, қайсарлығын көрсететін қазақ батырлары туралы аңыздар топонимикалық аңыз жанрының ішінде ерекше орын алады. Мұндай аңыздарға Массaget патшайымы Томирис (қазіргі Тараз қаласы) туралы ертегілер, Отанды сақтау жолында Қызылқұмда жанын пида еткен бақташы Шырақтың ерлігі жатады [8, 15]. Бұл әңгімелер аңызға айналды, себебі олардың шын мәнінде болғанына көп уақыт өтті, сонымен бірге олардың шынайы не өтірік екенін ешкім растай алмайды және олар тарихи құжаттарда бір-ақ рет жазылған.

Қорытынды

Қазақстан – аңыз-эпсаналар мен ертегілердің елі, ұлы империялардың пайда болып, қайта ыдыраған жері. Қойнауын түрлі топтар мен тайпалар жайлаған жер. Қазақстан – Шығыс пен Батысты байланыстырушы ел. Ал қазақтың өзі қонақжайлығын бар жомарттығымен танытатын еркіндік сүйгіш, бейбітшілікті сүйетін қайсар халық. Өзінің пайда болып, қалыптасу тарихының күллі кезеңінде қазақ халқы басынан түрлі жағдайларды өткерді. Қиын кезеңдердің күрделі сәттері уақыт өте келе адамның есінен өшсе де, дархан даланың төсінде жаңғырығы қалды. Нәубет кезеңдер мен қаһарлы жылдар сыйлаған түрлі қайғылы оқиғалар мен елдің мұң-зарына кең байтақ сар даланың тау-тасы куә, өзен-көлі куә. Ежелгі ата-бабаларымыздың елі мен жерінің бостандығы үшін, тәуелсіздікке ұмтылысы үшін көрген бар азабы

бүгінде тек тарих беттерінен менмұндайды. Сол қайсар бабаларымыздың туған жер үшін жасаған ерлігі, жерге қызыққан зұлым жаулармен күресі, бір пұшпақ жердің амандығы үшін, бала-шағаның азаттығы үшін, болашақ ұрпақтың еркіндігі үшін қиылған жаны мен аққан қаны бүгінде жер-су атауына негіз болып, тарихтың терең қатпарынан сыр шертеді. Тарихта қойнауы байлыққа лық толы ұлы даламыздың кендігіне қызыққан жаудың басын иілтп, олардың дегеніне көнбей, шетінен сұлатқан батырларымыз да аз емес. Олардың даңқы ел ішінде аңызға айналып, ерлігі көпке үлгі болып отырды. Көптеген батырлар есімдері сол өздері туған, мекен еткен не ерлік оқиғасы орын алған жерлерге атау болып берілді. Бұның бәрі бүгінде топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісінің айшықты айғағы болып отыр.

Қазақ ономастикасының маңызды бөлшегі топонимдер де қазақ халқының ғасырлар бойы жүріп өткен жолының небір құндылықтарын бойына сіңірген тілдік жәдігері. Ономастикалық зерттеу аудан тарихы мен мәдениетінің рухани қалыптасуын, патриоттық құндылықтар рөлін жаңаша ұғынуға мүмкіндік береді. Топонимиканы зерттеу кіші Отанымыздың жеке имиджін нығайтуға, туған өлкеге деген махабатты насихаттауға ықпал етері сөзсіз [9, 72].

Топонимдер – кез келген халықтың қымбат меншігі, сол халықтың қалай жасалғанының айғағы. Мұны түсіну – топонимдерді зерттеуде, оларды келесі ұрпаққа жеткізуде, олармен қарым-қатынас жасауда аса сақ болуды талап етеді, өйткені олар халықтың тарихы.

Топонимдер белгілі бір мағынада халық өмірінің, оның тұрмыс-тіршілігінің, моральдық-этикалық ой-пікірлерінің, эстетикалық түсініктерінің, наным-сенімдерінің, көне салт-дәстүрлерінің, халық даналығының айнасы болып табылады. Топонимдердің танымдық құндылығының өзі қаншалықты мағынаны қамтиды. Мысалы, Сарыарқа сөзінің семантикасы – Қазақстанның кең байтақ аймағының атауы. Тұран, Түрік қағанаты, Ұлы Дала, Алтын Орда, Қазақ хандығы, Түркістан өлкесі – бір елдің әртүрлі атаулары. Қазақ жері ерте заманда дүние жүзіндегі ең көне өркениеттердің бірі дала өркениетінің бастау алып, өзінің түпкілікті дамуына жеткен гүлденген ел болды. «Халықтың сан ғасырлық жасампаздық туындысы бола отырып, географиялық атаулар ең бай мәліметтерді жинақтайды. Сондықтан да олар лингвистер, тарихшылар, өнертанушылар, географтар, этнографтар, археологтер және көптеген басқа ғылым салаларының өкілдерінің зерттеу нысаны болып табылады. Нағыз халықтық топонимдердің негізгі қызметтерінің бірі, былайша айтқанда, адрестік, номинативті қызмет. Және олардың бұл рөлі біздің барлық деңгейлерде – әртүрлі ұлт адамдары арасында да, ғылыми-техникалық революция мен әлеуметтік-экономикалық прогресс дәуірінде де әртүрлі

мемлекеттер арасында – күшейіп жатқан дәуірде айтарлықтай артып келеді. Тиісінше топонимикалық ескерткіштердің дұрыс қалпында сақталуына адамдардың жауапкершілігі де жоғары болуы керек» [10, 13].

Топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісінің әр аңыздан менмұндалап тұруы қазақ халқының жаугершілік заманда өмір сүрген қайсар, батыр халық екендігінің анық айғағы. Туған жері үшін жанын пайда етуге әзір қаншама ер-азаматтардың, батырлардың ерлігіне куә болған табиғат, батырларымен абыройлы болған халық сол мекенге болып өткен оқиғаға сай атау берген. Кең байтақ қазақ жерінің әрбір тасына дейін, өзен-көліне дейін атаусыз емес. Әрқайсысының өзіне тән немесе сол жерде орын алған оқиғаға байланысты қойылған атаулары бар. Жер-су атауларына байланысты аңыздардың көпшілігіне көз жүгіртсек, қазақ халқының талайлы тағдырын аңғарамыз. Ұзақ жылдар бойы басына қара бұлт төніп, өзгелердің қиын қыспағын басынан өткерген момын халқымыздың мәселе туған жердің тағдырына келіп тірелгенде намысқа салып, атойлап, буырқанған қара күшке ие болатындығын тарихтан көріп отырмыз. Қаншама батырларымыз Отан үшін, жер үшін қыршынынан қиылып түсті. Олар дүниеден өтсе де, қасиетті туған жері үшін жасаған құрбандықтары ұмыт қалмады. Көзсіз батырлардың қаһармандығы тарих беттерінде, аңыздарда қалды. Отан үшін отқа түскен ерлердің қайсарлығы жер-су атауларында қалды. Қазақ жерінің әр шартарапы кезінде болып өткен орасан оқиғалардың, сол оқиға ішінде өткен ерлердің, сол ерлерін дәріптеген дана халықтың тағдырын тасқа жазған сынадай анық бейнелеп тұр. Топонимдік аңыздардың мән-маңызы, мінекей, осындай тарихилығында, тереңдігінде.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Obayeva, G. S., Baltymova, M. R., Niyazova, G. M., Toxanbayeva, T. Z., Ulikpanova, A. Z.** Continuity of ethno-folklore tradition in modern prose. // *Opción*, Año 36. – Especial No.27. – (2020). – P. 794-808. – ISSN 1012-1587/ISSNe:2477-9385. [Электронды ресурс]. – <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/32012>

2 **Қасқабасов, С.** Қазақтың халық прозасы. – Алматы : Ғылым, 1985. – 272 б.

3 Жерінің аты – елінің хаты. Энциклопедиялық-анықтамалық. – Алматы : Аруна, 2006. – 808 б.

4 **Телғожа, Ж.** Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. – Алматы : Сөздік-словарь, 2010. – 365 б.

5 **Пангереєв, А. Ш.** Топонимдік фольклордың жанрлық түрлері. – Ақтөбе : Nobel, 2014. – 465 б.

6 **Артықбаев, Ж. О.** Олжабай Толыбайұлы (Төлебайұлы). Шарapat Олжабай: ғылыми публицистикалық мақалалар, корресподенциялар мен естеліктер. – Павлодар : Сытин, 2014. – 384 б.

7 Топонимика Казахстана. Энциклопедический справочник. – Алматы : Аруна, 2010. – 815 с.

8 Қазақ ономастикасы: басым бағыттар мен үлгілі үрдістер. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Астана, 2010. – 405 б.

9 **Ахметова, Г. С.** Абай өңірі топонимдерінің этимологиялық ерекшеліктері. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы, Филология сериясы. – № 1(138). – 2022. – 173 б.

10 **Сейдімбеков, А.** Күңгір-күңгір күмбездер: Сұлулық туралы сырлар. – Алматы : Жалын, 1981. – 240 б.

References

1 **Obayeva, G. S., Baltymova, M. R., Niyazova, G. M., Toxanbayeva, T. Z., Ulikpanova, A. Z.** Continuity of ethno-folklore tradition in modern prose. // Opción, Año 36. – Especial No.27. – (2020). – P. 794-808. – ISSN 1012-1587/ISSNe : 2477-9385. [Electronic resource]. – <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/32012>

2 **Qasqabasov, S.** Qazaqtyñ halyq prozasy [Kazakh folk prose]. – Алматы : Ғылым, 1985. – 272 p.

3 Jeriñiñ aty – eliñiñ haty. [The name of your land is the letter of your country] Encyclopedic reference. – Алматы : Аруна, 2006. – 526 p.

4 **Telğoja, J.** Tarihi jer-su attarynyñ tüptörkını [Origin of historical toponyms]. – Алматы : Sözdik-slovar, 2010. – 365 p.

5 **Pangereev, A. Ş.** Toponimdik föklordyñ janrlыq түrleri [Genre types of toponymic folklore]. – Aqtöbe : Nobel, 2014. – 465 p.

6 **Artyqbaev, J. O.** Oljabai Tolybaiұly (Tölebaiұly). Şarapat Oljabai : ғылыми публицистикалық мақалалар, korespodensialar мен estelikter [Sharapat Olzhabai : scientific publicistic articles, correspondence and memoirs]. – Павлодар : Sytin, 2014. – 384 p.

7 Топонимика Казахстана. [Toponymy of Kazakhstan. Encyclopedic reference] – Алматы : Аруна, 2010. – 815 p.

8 Qazaq onomastikasy : basym baғыttar мен үлгілі үрдістер. [Kazakh onomastics: main directions and exemplary directions] // Materials of the international scientific-theoretical conference. – Астана, 2010. – 405 p.

9 **Ahmetova, G. S.** Abai öñiri toponimderiniñ etimologialыq erekшелikteri. [Etymological features of toponyms of the Abay region] Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian national university, Philology Series. – №1(138). – 2022. – 173 p.

10 **Seidimbekov, A.** Künğir-künğir kümbezder : Sülulıyq turaly syrlar [Domes : beauty secrets]. – Almaty : Jalyn, 1981. – 240 p.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*Б. К. Олжабаев¹, А. Ш. Пангереев²

^{1,2}Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Республика Казахстан, г. Актөбе.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

КОНЦЕПТ «РОДНАЯ ЗЕМЛЯ» В ТОПОНИМИЧЕСКИХ ЛЕГЕНДАХ

В настоящее время перед Казахстаном стоят актуальные вопросы геополитического, экономического, демографического, культурно-патриотического характера, берущие свое начало в историческом прошлом страны. Для решения этих проблем необходимо опираться на научные основы. Особенно важно изучение географических названий – топонимов этнического, патриотического характера в гуманитарной сфере, так как это историческая память казахского народа. В статье рассмотрены топонимические легенды казахского народа, проанализирована связь топонимов с патриотизмом и любовью к родному краю, воспитание патриотизма у подрастающего поколения. В связи с этим был исследован концепт «Туган жер», основанный на этнопсихологической проблематике в рамках современного патриотизма.

То факт, что концепция «Туган жер» в топонимических легендах состоит из разных легенд, является ярким свидетельством того, что казахский народ – мужественный и героический народ, живший в военные времена. Природа, видевшая отвагу столько людей, отдавших свои жизни за родную землю, и люди, гордящиеся своими героями, назвали эти места в соответствии с происшедшими событиями. Каждый камень, река или озеро необъятной казахской земли не без названия. У каждого из них есть свойственные ему имена или названия, связанные с произошедшим там событием. Из истории мы видим, что наш скромный народ, находившийся много лет под игом и испытывавший на себе чужие невзгоды, становится гордым и сердитым, когда встает вопрос о судьбе родного края. Героизм батыров остался на страницах истории – в легендах. Упорство и

мужество мужчин, сражавшихся за Родину, осталось в названиях мест.

Ключевые слова: фольклор, легенда, топонимические легенды, концепт, родной край, батыры, великие личности.

**B. K. Olzhabaev¹, A. S. Pangereev²*

^{1,2}*Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Republic of Kazakhstan, Aktobe.*

Material received on 09.06.23.

THE CONCEPT « NATIVE LAND» IN TOPONIMICAL LEGENDS

Currently, Kazakhstan is facing pressing issues of geopolitical, economic, demographic, cultural and patriotic nature, originating in the historical past of the country. To solve these problems, it is necessary to rely on scientific foundations. It is especially important to study geographical names – toponyms of ethnic, patriotic character in the humanitarian sphere, as it is the historical memory of the Kazakh people. The article deals with the toponymic legends of the Kazakh people, analyzes the connection of toponyms with patriotism and love for the native land, and patriotism education of the younger generation. In this regard, the concept of «Tugan zher» (Native land) based on ethno-psychological issues within the framework of modern patriotism was investigated.

The fact that the concept of «Tugan zher» (Native land) in toponymic legends consists of different legends is a clear indication that the Kazakh people are a courageous and heroic people who lived in wartime. Nature, which saw the bravery of so many people who gave their lives for their native land, and the people, proud of their heroes, named these places according to the events that took place. Each stone, river or lake of the vast Kazakh land is not unnamed. Each of them has a peculiar name or a name associated with the event that took place there.

From history we see that our humble people, who have been under the yoke and experienced other people's hardships for many years, become proud and angry when the question of the fate of their native land arises. The heroism of the batyrs has remained on the pages of history – in legends. Perseverance and courage of the men who fought for the homeland, remained in the names of places.

Keywords: folklore, legend, toponymic legends, concept, native land, batyrs, great personalities.

Теруге 09.06.2023 ж. жіберілді. Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

3,18 МБ RAM

Шартты баспа табағы 22,79. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4100

Сдано в набор 09.06.2023 г. Подписано в печать 30.06.2023 г.

Электронное издание

3,18 МБ RAM

Усл. печ. л. 22,79. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4100

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz